

аднак, спалучэнні назоўніка ў назоўным склоне з назоўнікам у вінавальным склоне і прыназоўнікам у ўтвараюч устойлівыя словазлучэнні. Нельга, напрыклад, сказаць *лес у лес, зямля ў зямлю, луг у луг* і г. д.

Варта ўказаць на яшчэ адно значэнне той жа самай структурнай мадэлі, якое шырока вядома ў мове народных гаворак БССР. Спалучэнні тыпу *сноп у сноп* (жаць), *пракос у пракос* (касіць), *воз у воз* (вазіць), *бярэмя ў бярэмя* (насіць), *загон у загон* (араць) і інш. маюць фразеалагічны характар і ўжываюцца ў значэнні 'рабіць што нароўні з кім', 'выконваць такі ж аб'ём работы, як і хто іншы'. Напрыклад: *Ото ты ўдалы быў, як быў малады. Выйдзям жаць жыто, то сноп у сноп жнём, я сноп і ты сноп, аж людзі дзівіліся (Стаўбцоўскі р-н Мінскай вобл.)*; *Меншы мой увесь у бацьку, як паедуць на лух, пракос у пракос косяць, а які ж там зь яго касец яшчэ быў, дзіця (там жа)*; *Твой калега вунь воз у воз з бацькам сілас падвозіць, а ты варон страляеш цэлы божны дзень (там жа)*.

Скарачэнні

- БРС — Беларускі слоўнік. — М., 1962.
 БРФС — Болгарско-русский фразеологический словарь. — Москва — София, 1974.
 JP — Kałkowska A. Chłop w chłop. Język polski. — Warszawa, 1969, s. 8—12.
 KB — Юрчанка Г. Ф. І коңица і валіца. — Мінск, 1972.
 РЧС — Русско-чешский словарь в 2-х томах. — Москва — Прага, 1978.
 ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка в 17 томах. — М.-Л., 1950—1965.
 СУМ — Словник української мови, тт. I—IX. — Київ, 1970—1978.
 SFJP — Skońpka Słownik frazeologiczny języka polskiego, t. 1—2. — Warszawa, 1967—1968.
 СХРС — Сербскохорватско-русский словарь. — М., 1976.
 ТСБМ — Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, тт. I—III. — Мінск, 1977—1979.
 ФСРЯМ — Фразеологический словарь русского языка. — М., 1967.

М. Р. ПРЫГОДЗІЧ

ДА ГІСТОРЫІ СКЛАДАНЫХ ПРЫМЕТНІКАУ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Словаскладанне як адно з яркіх праяўленняў эканоміі, сцісласці і канкрэтнасці ў выкарыстанні моўных сродкаў займае вядучае месца ў сістэме беларускага словаўтварэння. Складаныя словы (кампазіты) вызначаюцца багатымі сэнсавымі і стылістычнымі магчымасцямі, дазваляюць проста і выразна назваць пэўнае расчлянёнае паняцце, трапна ахарактарызаваць той ці іншы прадмет, з'яву. Сярод кампазітаў беларускай мовы даволі распаўсюджанымі з'яўляюцца прыметнікі, утвораныя шляхам складання асноў двух простых прыметнікаў. Этымалагічна гэтыя кампазіты суадносяцца з парнымі прыметнікамі-азначэннямі да аднаго і таго ж назоўніка, у большасці выпадкаў блізкіх паміж сабой па зместу. «Сэнсавая агульнасць, аднапланавасць з'яўляецца, побач з граматычнымі момантамі, важнейшай умовай утварэння складанага прыметніка на аснове двух простых»¹. Калі б не было гэтай сэнсавай агульнасці кампанентаў азначэння, іх узаемнай блізкасці, аднапланавасці, складаны прыметнік практычна не мог бы ўтварацца.

Пункт погляду на актыўную словаўтваральную ролю канструкцый з аднароднымі азначэннямі, што абумоўліваюць узнікненне складаных прыметнікаў, пацвярджаецца прыкладамі з старабеларускай пісьменнасці. Тут даволі часта сустракаюцца выпадкі паралельнага ўжывання адных і тых жа прыметнікаў то ў выглядзе самастойных (аднародных) парных азначэнняў, то ў выглядзе кампанентаў складанага прыметніка, злучаных пры дапамозе галоснага -о-: *Добры́й рабе, благі́й и верны́й* (Філіповіч, 123); *Великий благоверный князь и царь московский Дмитрий Иванович* (Хроніка, 45); *листь вечистый продажный въ обовязками и свикцією справивши* (АВАК, XI, 125); *и покладалъ свой добровольный, вечисто-продажный записъ* (АВАК, XI, 117); *въ той прозбе вашой*

вамъ, вернымъ подданым и слугамъ своимъ (Лит. метрыка, 358); най-
ніжшы слуга і вернападданы Філон Кміта-Чарнабыльскі (ФКЧ, 110).

Складаныя прыметнікі, у якіх выяўляюцца дзве прыметнікавыя асно-
вы, на падставе спецыфікі гэтых асноў можна падзяліць на дзве групы:
з асновамі двух простых якасных прыметнікаў і з асновамі адносных
або прыналежных прыметнікаў. Складаныя прыметнікі першай групы ў
помніках старабеларускай пісьменнасці пераважаюць. Характэрна, што
ўжо тут вылучаюцца ўсе тры асноўныя семантычныя падгрупы, якія
ўласцівы сучаснай беларускай літаратурнай мове; а) складаныя пры-
метнікі, што абазначаюць адценні колеру: *взято коня шерстью темно-
рыжего* (АВАК, II, 263); *всегда былъ въ одномъ темно-синяго цвета су-
конномъ мундире* (АС, V, 80); *купилъ есми коня шерстью сиво-брудного;*
купилъ коня брудно сивого (АВАК, XXII, 117); б) складаныя прымет-
нікі, што характарызуюць пэўныя рысы чалавека, яго паводзіны, ма-
ральныя ўласцівасці, знешні выгляд: *зломудреніи еретицы такового ра-
ди нечестия погубоша* (Катэхізіс, 281); *не будутъ тамъ криволюкавымъ
окомъ на себе... поглядати* (Макарый, 307); *был абовем весь муж... це-
ломудрый* (КСМ, 279); в) складаныя прыметнікі, што характарызуюць
пэўныя з'явы і прадметы рэчаіснасці, абстрактныя паняцці: *завше на
княжих сукнях светлоторогах, на голове зверху клобук чорный носил*
(Хр. Літ., 29); *по сухомертвый Колединъ Дубъ* (АВАК, I, 11); *мне... так
великобажные послуги и пересылки опатровать* (ФКЧ, 97); *о злохитрая
женская лесь* (Чудатъ., 154); *о ненарушеніи стародавнихъ ихъ правъ
и вольностей* (АОИЗГ, IV, 3). Складаныя прыметнікі, утвораныя ў вы-
ніку аб'яднання асноў двух адносных або прыналежных прыметнікаў, у
помніках старабеларускай пісьменнасці сустракаюцца рэдка. Намі яны
заўважаны толькі ў «Дыярышы» Афанасія Філіповіча: *Которую послу-
гу волею Его святою и помощью Пречистой Богородицы съ повинности
моей православно-служебницей досить учинилемъ* (с. 108), *учился... по
наукам церковно-Русскихъ* (с. 84).

У сучасных усходнеславянскіх мовах складаныя прыметнікі гэтай
групы атрымалі шырокае распаўсюджванне. Зараз пры дапамозе галос-
нага -о-(-а-) здольны злучацца прыметнікі самай разнастайнай сема-
тыкі і з самымі разнастайнымі суфіксамі. Параўн., напрыклад, бел.: *ба-
лотна-сенажатнае раздолле, газава-вапная эмульсія, дзярнова-бало-
цістыя прасторы, вяскова-гарадская адукацыя, конна-спартыўная база,
культурна-выхаваўчая работа, нямецка-паліцэйскі гарнізон, партыйна-
касамольскі сход, рабоча-сялянская армія, разведвальна-дыверсійны
атрад, сацыяльна-псіхалагічны раман, такарна-капіральны станок і
г. д. Калі ў старабеларускай мове выкарыстанне такіх прыметнікаў аб-
мяжоўвалася царкоўнай літаратурай, то зараз яны могуць ужывацца
ва ўсіх стылях мовы. Аднак большасць складаных прыметнікаў, утвора-
ных з двух адносных, маюць ярка выражаны тэрміналагічны характар.
Іх ужыванне ў якасці азначэнняў сведчыць аб тым, што «адпаведнае па-
няцце з'яўляецца не простым, а ўяўляе пэўныя адносіны паміж двума
іншымі паняццямі»². Сярод тых адносін, што выяўляюцца паміж кам-
панентамі такіх складаных прыметнікаў беларускай літаратурнай мо-
вы, можна выдзеліць як найбольш распаўсюджаныя наступныя: а) уда-
кладняльна-тлумачальныя, калі другі кампанент тлумачыць, удаклад-
няе значэнне першага: *Тут царства акадэміцкіх раслін, хоць іх яшчэ ма-
лавата, раслін не толькі дэкаратыўных з розных кліматычных паясоў,
але і вопытна-агродных, садовых* (П. Пестрак). Але стварыць неабход-
ную *вучэбна-спартыўную базу* — гэта яшчэ толькі палавіна справы
(Чырв. змена). Але ў трыццаць пятым годзе Арцёма раптам выключылі
з партыі, абвінавачваючы ў сувязі з класава-варожымі элементамі — за
тое, што нібыта трымаў на працы раскулачаных (І. Чыгрынаў); б) ка-
пулятыўныя або раўнапраўна-злучальныя, калі кампаненты раўнапраў-
ныя, маюць самастойнае лексічнае значэнне: *Прасціраліся па той бок
канала асакова-чаротныя сенажаци з купкамі лазнякой* (П. Пестрак).*

Дык чаму б нам не стварыць у Шарахойшчыне літаратурна-драматычны гурток? (М. Машара). Ужо ў будучым годзе будзе здадзены ў эксплуатацыю футбольна-легкаатлетычны комплекс ЦСКА на Ленінградскім праспекце (Чырв. змена).

Пэўнае месца ў сістэме складаных прыметнікаў сучаснай беларускай мовы займаюць словы, утвораныя шляхам аб'яднання асноў адноснага і якаснага або якаснага і адноснага прыметнікаў. Яны з'яўляюцца звычайна аўтарскімі ўтварэннямі і ў слоўніках не прыводзяцца: *Снег — дымна-белы кот зацягвае курню (Р. Барадулін). А рогі! Яны то прыгіналіся да спіны ад закінутае галавы, то ўздымаліся ўгору, адмысловыя, невыказна прыгожыя ў зялёна-кактусавай пабудове (П. Броўка). Дзе-нідзе, на ельніках, зацвітада кісліца, разлівалася малочна-белымі ставочкамі (В. Карамазыў). Толькі на самым дне рэчышча, дзе брыў Лайрэн, снег быў сталёва-сінім, і гэткай жа была калматая інь на кустах (Э. Самуйлёнак). У помніках старабеларускай пісьменнасці прыметнікі такога тыпу намі не выяўлены. Як можна бачыць з прыведзеных прыкладаў, пры дапамозе іх ствараюцца яркія, самабытныя эпітэты і параўнанні. У сучаснай беларускай літаратурнай мове першыя (часцей), а таксама і другія кампаненты многіх складаных прыметнікаў набываюць спецыяльныя суфіксы -ават-(-яват-), -яв- для ўказання на непаўнату праяўлення прыметы: *І не паспелі хлопцы апамятацца, як насохшае сена палыхнула агнём і стажок абвіўся жаўтавата-сінім дымам (Я. Колас). Тут падзол цаліною выходзіў наверх сінявата-белаватымі барознамі (П. Пестрак). На сталё ў кабінёце Кляновіча засвяціла сваім бялява-сонечным бляскам класіка геалогіі — найчысцейшая, першародная фармацыя (Яго ж). Складаныя прыметнікі з гэтымі суфіксамі ў помніках старабеларускай пісьменнасці не сустракаюцца. Значэнне непаўнаты прыметы магло выражацца прэфіксальнымі сродкамі, у прыватнасці; пры дапамозе былых форм роднага і меснага склонаў кароткага прыметніка з прыназоўнікамі (прэфіксамі) з-/с-/ і в-/у-/: *жеребицу... зрыжа-темную; другога вола счорна-перестого (с. 264), свирепу... счала-плескиваю; вола... сѣплесниво-чирвоного (с. 263), быка вѣ чрвоне-перестого; корову вѣ рыже-перестую; телицу... вѣ гнеде-перестую (с. 263), яловицу вчорне-перестую (с. 264), четвертую вѣ рыже-рябую (с. 265). М. Г. Булахаў, які ўпершыню адзначаў ужыванне прыметнікаў гэтага тыпу ў актах Брэсцкага земскага суда 1590 года, лічыць іх з'явай дыялектнай, паколькі ні раней, ні пазней у помніках пісьменнасці яны не сустракаюцца³. На наш погляд, такое сцвярджэнне не зусім дакладнае. Падобныя па структуры прыметнікі сустракаюцца не толькі ў актах Брэсцкага земскага суда, але і ў юрыдычных дакументах Віленскага гарадскога суда: *корову дойную шерстью з рыжа рябую (АВК, XX, 36—1578 г.), взялъ два вола на той шкоде, одного шерсти зрыжа строкатого, а другого шерстю рыжого (АВК, XVIII, 132—1595 г.); Гродзенскага земскага суда: а клячу... шерстью змышата тисавую нетъ ведома где поделъ (АВК, I, 248—1612 г.); Мінскага гарадскога суда: занято только дей подвездка одного шерстю сплова строкатого (АВАК, XVIII, 142—1597 г.), третьего шерстью з бура подласого (АВК, XXXVI, 43—1582 г.).****

Як адзначаюць даследчыкі, і ў старажытнарускаяй мове XIV—XVII стагоддзяў для абазначэння колеру валасоў і вачэй чалавека, а таксама масці жывёл, маглі выступаць сінтаксічныя ўтварэнні тыпу *изъ гнеда карь, вѣ гнеде карь, на гнеде карь, сѣ голуба рябъ, сѣ красна голубъ, сѣ сива соловъ*⁴. Складаныя прыметнікі гэтай групы не замацаваліся ў сучаснай беларускай мове, таму што ўжо ў старабеларускай пісьменнасці разам з імі ўжываліся больш прадуктыўныя канструкцыі без прыназоўніка (прэфікса): *клячу шерстью подпалено-гнедую, саднистую узялъ (АВАК, XVIII, 154), продалъ коня своего властного, купленого шерстью половочалого (АВК, XXXIX, 440), взято коня шерстью темно-рыжего (АВК, II, 263).*

У сучаснай беларускай літаратурнай мове складаныя прыметнікі з

прыназоўнікам-прыстаўкай з-(с-) вызначаны ў паэмах Я. Коласа «Новая зямля» і «Сымон-музыка»: *Там, угары, далыш з-па-над Нёмана Сяло глядзела зсіня-цёмна. Ступіў наш дзядзька крокам смелым, Ідзе к сталу, што быў пабліжай, Да барады счырвана-ружай. Захад счырвана-ружовы. Агеньчык колер свой мяняе і счырван-жоўты блеск прымае. А лёд, бы мур сцямна-зялёны. Што датычыцца сучаснай рускай літаратурнай мовы, то тут захаваліся толькі утварэнні, у першай частцы якіх ужываецца прыназоўнік-прыстаўка *из-*: *избура-жёлтый, избура-красный, изжелта-зеленый, изжелта-красный, иззелена-голубой, иссера-голубой, иссера-красный, иссера-серебристый, иссиза-голубой, исчерна-лиловый, исчерна-сизый, исчерна-синий*. У беларускай мове такім утварэнням адпавядаюць прыметнікі тыпу *буравата-чырвоны, жаўтавата-зялёны, шэравата-блакітны*, г. зн. значэнне непаўнаты прыметы, якое выражаецца ў рускай мове пры дапамозе *из-*, тут перадаецца суфіксальным сродкам⁵. Між іншым, рускімі даследчыкамі адзначаецца тэндэнцыя. «да далейшага абмежавання гэтага раду (маюцца на ўвазе кампазіты з пачатковым *из-* — М. П.): слоўнікі сучаснай мовы не ўказваюць форм з *избела-, изголуба-* — гэта, відаць, можа быць вытлумачана як сведчанне калі не іх знікнення, то ва ўсякім разе малой ужывальнасці»⁶.*

Састаўныя часткі складаных прыметнікаў з дзвюма прыметнікавымі асновамі у сучаснай беларускай мове могуць мець таксама памяншальна-ласкальныя або ўзмацняльныя суфіксы *-еньк-, -іст-, -ютк-, -ян-*. Роля гэтых суфіксаў — «выражаць ступень інтэнсіўнасці афарбоўкі або ацэнку ўражання, якое робіцца разглядаемым прадметам»⁷: *бялютка-залацісты нарцыс, сухарлява-лёгенькі чалавек, чарнява-сівенькі конь, цёмна-белы верх шапкі*. Наяўнасць такіх утварэнняў у сучаснай беларускай літаратурнай мове — адно з яе адрозненняў у параўнанні з рускай літаратурнай мовай. Складаныя прыметнікі, кампаненты якіх знаходзіліся б у кантрастных, процілеглых сэнсавых адносінах, помнікамі старабеларускай пісьменнасці не адзначаюцца. Можна дапусціць, што такія кампазіты сталі ўжывацца ў сучаснай беларускай мове пад уплывам рускай мовы: *Гэта быў знаёмы пах, які застаўся ад кісла-салодкага лета* (І. Чыгрынаў). *Добрая цеплыня тая раптам падступіла да горла салодка-салёным камяком, на міг заняло дыханне* (І. Шамякін).

У беларускай народна-гутарковай мове, а пад уплывам яе — зрэдку і ў творах мастацкай літаратуры можна сустрэць своеасаблівыя раздзельнааформленыя складанні, утвораныя з двух простых якасных прыметнікаў, кожны з якіх захоўвае свой склонавы канчатак: *Белый — вдалый маладзец* *Концы столу стоіць* (Гільтэнбрант, 181); *Коли добрая доля, То стань на шлюбны во мною, А коли злая — лихая Не становыся во мною, Да ўдыр головою* (Запольскі, 2); *Да у старшаго разбойничка, Сивый-вороний конь* (Дзмітрыеў, 111); *Толькі ўходзіць у хату сястрычанька, — Белы-чысты ліст у руках* (М. Багдановіч); *Так на полі ў вечар мая Ветру лёгенькі навей Чуць калосікі гайдае Ды з іх гутаркі складае Нейкі гошчы-ціхі спей* (Я. Колас); *Пустымі-дойгімі кручкаватымі пальцамі згроб ён з галавы хвораі палатно і перадаў кульгавому дзяку Алтаройскаму* (К. Чорны). Знешне гэтыя ўтварэнні ўяўляюць як бы «механічнае» счাপленне кампанентаў парнага азначэння. Адсутнасць іх у пісьмовых помніках старабеларускай мовы і выкарыстанне ў творах вуснай народнай творчасці дазваляе разглядаць іх як вузкаспецыялізаваны сродак фальклору.

Па характару ўжывання да адзначаных прыметнікаў прымыкаюць і так званыя словы-паўторы, што складаюцца з двух простых прыметнікаў, адзін з якіх (часцей другі) ужываецца для ўзмацнення другога. Гэтае ўзмацненне дасягаецца ўскладненнем кампанента прыстаўкамі *пера-* і *пра-* або суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі *-еньк-, -зін-*: *Жыў бедны-победны мужык* (Гулевіч, 51). *І вось, нягледзячы ні на што, бітая-перабітая Палага ішла разам з іншымі салдаткамі* (І. Чыгрынаў). *Адно толькі за ўмовай: або надта вясёлую-вясёлую* (песню — М. П.), або такую

сумна-сумненькую, што, выслухайшы яе, — раз, два — ды бухтыль у вір галавою (Я. Купала). А голас такі грубы-грубы, што ўсе напалохаліся (Я. Колас). Быў у гэтага багатыра сад прабальшэнны-вялікі (Чар. казкі). Вось тут у нас на паляне сільны-прасільны багатыр (Беларуск эпас). Ажно ўвайшлі мы ў цёмны-цямніосенькі, дзікі лес (Я. Купала). Такія словы-паўторы ў помніках старабеларускай пісьменнасці таксама не сустракаюцца. Іх выкарыстанне не выходзіла за межы вуснай народнай творчасці. Толькі пазней, у XIX—XX стагоддзях, яны сталі пранікаць у мастацкую літаратуру.

Такім чынам, сярод складаных прыметнікаў, утвораных шляхам аб'яднання двух простых, у гісторыі беларускай мовы адбыліся пэўныя змены. Побач са значным павелічэннем колькасці такіх слоў (асабліва са значэннем колераабзначэння) у сучаснай беларускай літаратурнай мове пашырыліся таксама іх словаўтваральныя тыпы. Складаныя прыметнікі, што ўзнікаюць на аснове двух адносных, прыкметна папаўняюць яе тэрміналагічныя сродкі.

¹ Брысіна М. В. Возможные условия образования сложных прилагательных от двух простых. — Уч. зап. Саратовск. гос. пед. ин-та, вып. XVII. — Саратов, 1955, с. 248.

² Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. — Труды Моск. ин-та ист., филол. и лит.-ры, т. V. — М., 1939, с. 46.

³ Гл.: Булахаў М. Г. Словаўтварэнне прыметнікаў у старабеларускай мове. — Працы Ін-та мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР, вып. VII. — Мінск, 1960, с. 158.

⁴ Гл.: Шимчук Э. Г. Заметки по русской советской и исторической лексикографии. — У зб.: Лексикология и лексикография. — М., 1972, с. 172.

⁵ Гл.: Булахов М. Г. Основные вопросы сопоставительной стилистики русского и белорусского языков. — Минск, 1979, с. 29.

⁶ Шимчук Э. Г. Назв. работа, с. 172.

⁷ Гнеўка В. Т. Складаныя прыметнікі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове. — Мінск, 1963, с. 10.

Т. А. МАЛЬЦАВА

ДА ВЫВУЧЭННЯ ЛЕКСІКІ ФРАНЦУЗСКАГА ПАХОДЖАННЯ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Сярод важнейшых праблем гісторыі беларускай мовы значная роля адводзіцца праблеме яе кантактаў з іншымі мовамі і запазычання на розных ўзроўнях. Запазычэнне лексікі — адзін з галоўных спосабаў узбагачэння мовы, яркае сведчанне культурных, дзяржаўных і гаспадарчых сувязей паміж народамі. Актуальнасць даследавання гэтай з'явы абумоўліваецца тым, што запазычаныя словы выконваюць важныя функцыі ў сістэме лексічных сродкаў.

Адным з пластоў запазычанай лексікі ў беларускай мове з'яўляюцца словы французскага паходжання (галіцызмы). Пераважная большасць іх пранікла праз пасрэдніцтва іншых моў на працягу XIX—XX стагоддзяў. Аднак нямала слоў французскага паходжання сустракаецца ўжо ў помніках беларускай пісьменнасці XVI—XVII стагоддзяў. У працы А. М. Булыкі «Даўнія запазычанні беларускай мовы» іх адзначана звыш 50: *амборъ* «амбра», *аркабузъ* «ружжо, стрэльба», *банкетъ* «банкет», *биретъ* «берэт», *бурда* «скандал», *деликатъ* «пястун», *зефиръ* «заходні вецер», *калцеданъ* «калчадан», *куша* «лук з прыкладам», *пательня* «скаварада», *процедаръ* «працэдура, спосаб», *презентъ*, *презента* «падарунак», *тура* «асадная вежа», *фатыга* «клопаты» і інш. Лічыцца, што старабеларуская мова запазычвала гэтыя словы праз польскую мову.¹ Але па меры таго, як узмацняліся кантакты беларускага народа з рускім, польская мова паступова страчвала ролю пасрэдніцы ў працэсах узбагачэння беларускай мовы іншамоўнай лексікай. Лексіка іншамоўнага паходжання, асабліва з заходнееўрапейскіх моў, у апошнія два стагоддзі паступае ў беларускую мову найчасцей праз рускую. Гэта датычыцца, зразумела, і слоў французскага паходжання тыпу *багаж*, *брыга-*